

A KÖNYV FORRADALMA

ÍRÓESZKÖZÖK ÉS ÍRÓANYAGOK
ÁBRÁZOLÁSAI A RÓMAI VILÁGBAN

SZERKESZTETTE:

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

PTE | BTK

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

Sorozatszerkesztő: Grüll Tibor – Nagy Levente

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával jelent meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

A „Tekercs a kézben” – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék), Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék), Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék).

<https://scrollinhand.hu>

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

A KÖNYV FORRADALMA

Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai
a római világban

Szerkesztette:

Grüll Tibor – Szabó Ernő

PTE | **BTK**

PÉCS

2024

DOI: <https://doi.org/10.15170/konyvforradalma-BTK-2024>

ISSN 1789-3755

ISBN 978-963-626-304-1 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-305-8 (elektronikus)

© Szerzők 2024

© Szerkesztők 2024

Borító:

Az *SIHD* 677 sírsztélé részlete (Pécsvárad, Szilágypusztá)

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inv-no. 62.314.1.

© Fotó és grafika: Szabó Ernő

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Ókortörténeti Tanszék

Felelős kiadó: Dr. Bene Krisztián dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken.	
Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére	1
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
A római könyv	39
Grüll Tibor	
Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken	123
Agócs Nándor – Szabó Ernő	
Tekercsábrázolások noricumai síremlékeken	171
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról	191
Szabó Ernő	
A Sors Könyve.	
A Matronae/Parcae különleges ábrázolása és a literalizáció terjedése	
a Római Birodalom északi provinciáiban.....	223
Grüll Tibor	
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken	253
Grüll Tibor	
Az „arany köldöktől” az olvasóállványig.	
A papirusztekercs-olvasás kultúrája	281
Grüll Tibor – Szabó Ernő	

Az „arany köldöktől” az olvasóállványig. A papirusztekercs-olvasás kultúrája

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

Az íróanyagok (tekercs, írotábla, kódex) és íróeszközök (*stylus*, *graphium*, *calamus*) a római császárkori sírbrázolások gyakori motívumát alkotják. A tekercsek (*volumen*, *rotulus*) esetében könnyen megkülönböztethetünk két alaptípust: a zárt és a nyitott tekercset. A zárt tekercseknek – amelyekhez nemritkán rámutató gesztusok kapcsolódnak – gyaníthatóan jogi konnotációjuk lehet; míg a nyitott tekercsek egyértelműen az írás és/vagy olvasás cselekményére utalnak.¹ Az írás úgy történik, hogy a személy jobb lábát felrakja egy tekercstartó dobozra (*capsa*), bal kezével tartja a kigöngyölt tekercs feltekert szélét, a jobb kezében tartott *stylussal* pedig a papiruszra ír. Bal kezének hóna alatt gyakran jellegzetes *stylus*-tartó (*graphium*) látható.² Ezt a kényelmetlen írópózt az eddigi kutatások szerint csak a 3–4. század folyamán váltották fel az írópultok.³ A nyitott tekercset az álló alakok mindkét felgöngyölt szélüknél fogva tartják jobb és bal kezükkel,⁴ az ülő alakok a tekercset térdükön kiterítve olvassák,⁵ és csak ritkán látjuk azt, hogy az előre görnyedő „írópózban” egyik térdükre fektetve olvassák a könyvet.⁶ Egyelőre nem létezik olyan részletes elemzés a római kori olvasási szokásokról, mint Jesper Svenbro *Phrasikleiója*, hacsak William A. Johnson tanulmánykötetét nem tekintjük annak.⁷ Jelen tanulmányunkban a tekercstartónyel (*umbilicus*) funkciójával, illetve az olvasást megkönnyítő eszközökkel foglalkozunk.

A papirusztekercset – irodalmi szövegekből tudjuk – sokszor tekercstartó-rúd köré tekerték. Martialis a vele szemben irigységtől pukkadozó Charinusról írja, hogy nem azért irigy rá, „mert az egész világon énekelnek és olvasnak engem, / s nem is azért, mert díszes tekercsekben [jelenek meg] és cédrusolajjal / kennek meg valamennyi nép

* A tanulmány első megjelenése: Grüll–Szabó 2022.

¹ Az egyik leggyakoribb típus szerint a bal kézben tartott zárt tekercsre a jobbkez mutatóujja (*Einfingergestus*) vagy mutató- és középső ujjja (*Zweifingergestus*) mutat rá: akár úgy, hogy érintkezik is azzal. (Ennek lehetséges jelentéseiről lásd Richter 2003.) Eddig egyetlen alapos kutatás történt ebben a témában: Jean-Charles Balty a *Legio II Parthica* legionárius-sírkövein mutatta ki, hogy a katonák kezében tartott zárt tekercs örökösödési okirat (Balty 2016).

² Lupa 964, 965, 11450.

³ Metzger 1968; Parássoglou 1979; Sharpe 1980; Parássoglou 1985.

⁴ Lupa 326, 961–965, 1173, 1210, 1351, 1390, 1708a, 1996, 15967, 22095.

⁵ Lupa 17540.

⁶ Lupa 4396, vö. Gavrilov 1997.

⁷ Svenbro 1993; Johnson 2010.

körében, amiket csak Róma irányít” (*non iam quod orbe cantor et legor toto, / nec umbilicis quod decorus et cedro / spargor per omnes Roma quas tenet gentes*), hanem azért, mert birtokot és saját hintót vásárolt a versei jogdíjaiból.⁸ A „díszes tekercs”-nek fordított kifejezés *pars pro toto* értelemben arra a pálcára vonatkozik, amelyre a papirusztekercset rátekerték, s amelyet a *de luxe* kiadások számára festettek, sokféle módon – például képekkel – díszítettek, vagy a leggazdagabbak akár aranyból is készíthették.⁹ Ezt a pálcát „köldöknek” (görögül ὀμφαλός, latinul *umbilicus*), vagy „szarvagnak” (görögül κέρατα, latinul *cornua*) nevezték.¹⁰ Leggyakrabban fából vagy csontból készítették (*in fine libri umbilici ex ligno aut osse solent poni*, Porph. ad Hor. *Epod.* XIV. 8). Ugyanakkor már 1907-ben Theodor Birt felhívta a figyelmet egy ellentmondásra: miközben a korai principátus költői sokszor hivatkoznak a könyvtekercsek egyik legfontosabb díszének számító *umbilicusra*, sem a herculaneumi, sem az egyiptomi papiruszok között nem találtak ilyeneket tömegesen,¹¹ sőt Catullus előtt még a római szerzők sem említik, noha például Cicero sokat foglalkozott könyvkiadási kérdésekkel. Pedig Horatius is egyenesen úgy fogalmaz: *iambos ad umbilicum adducere* (*Epod.* XIV. 8), vagyis – mai kifejezéssel élve – „a könyv utolsó lapjáig végigvinni a verset”. Az idősebb Seneca (*Suas.* VI. 27) pedig a *librum ad umbilicum revolvere*,

1. kép: Nyitott tekercs *umbilicusszal* egy pompeii falfestményen, VIII.2.39, Casa di Giuseppe II Museo Archeologico Nazionale di Napoli (forrás: pompeiiinpictures.com)

⁸ Mart. *Epigr.* VIII. 61.3–5: *non iam quod orbe cantor et legor toto, / nec umbilicis quod decorus et cedro / spargor per omnes Roma quas tenet gentes*. – Lásd még Mart. *Epigr.* I. 66.11: *umbilicis cultus*; III. 2.9: *pictis luxuriis umbilicis*; IV. 89.2: *usque ad umbilicos*; V. 6.15: *nigris pagina crevit umbilicis*; cf. Catul. 22.7: *novit umbilici*; Stat. *Silv.* IV. 9.8: *binis decoratus umbilicis*. Az *umbilicus* egyik szinonimája a *cornua*: Mart. *Epigr.* XI. 107.1: *explicitum nobis usque ad sua cornua librum*, cf. Maltomini 1998.

⁹ Reichmann 1938, 61 ugyan nem írja, de a hivatkozott példa Lukianos *De merc. cond.* 41-ből származik.

¹⁰ Birt 1907, 228–237; Besslich 1973; Capasso 1990. Lásd még Brent Nongbri kitűnő tematikus blogjának bejegyzését: <https://brentnongbri.com/2021/07/11/more-papyrus-roll-vocabulary-frons-cornua-umbilicus>

¹¹ Harminc példát felsorol Herculanumból Capasso 1990, 17–23. Először 1926-ban találtak a herculaneumi tekercszek között *umbilicust*: De Falco 1928.

vagyis – ugyancsak mai nyelvre fordítva – „a végéig átlapozni a könyvet” kifejezéssel él. De a „szarv” kifejezést is használták: például ha egy tekercset teljesen kitekertek, úgy fejezték ki: *explicitus usque ad sua cornua* (Mart. *Epigr.* XI. 107).

Bár a campaniai városokban fennmaradt falfestményeken – mint az közismert – rengeteg könyvtekercs és egyéb íróanyag-ábrázolás található, a papirusztekercsek szinte kizárólag *umbilicus* nélkül szerepelnek rajtuk (egy ritka kivétel: 1 kép).¹² A római sírdomborműveken is elenyészően kevéssel találkozunk (2. kép).

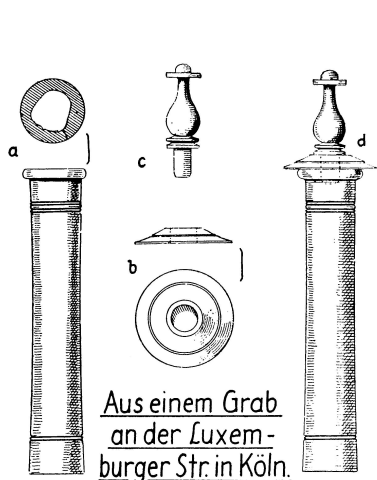
2. kép: Bal kézben tartott kétkolumnás zárt tekercs *umbilicusszal* egy arelatei szarkofágon „Sarcophage des Dioscures”, Musée de l’Arles antique, Arles (FAN. 92. oo. 2482) (forrás: flickr.com, fotó: Christian Sorand)

Az északi tartományokból (a mai Németország, Hollandia és Nagy-Britannia területről) összesen 21 helyről ismert olyan sírmellékletben talált csontfaragvány, amely valószínűleg *umbilicusként* értelmezhető.¹³ A faragvány első publikált példánya a kölni Luxemburgerstrasse 3. századi római temetőjének ásatásán került elő 1936-ban (3. kép). Mivel a tárgyon nincsenek égésnyomok, feltehetően másodlagos sírmellékletként helyezték a halott hamvai mellé. A faragvány két belül lyukas hengerből, a végeket lezáró két

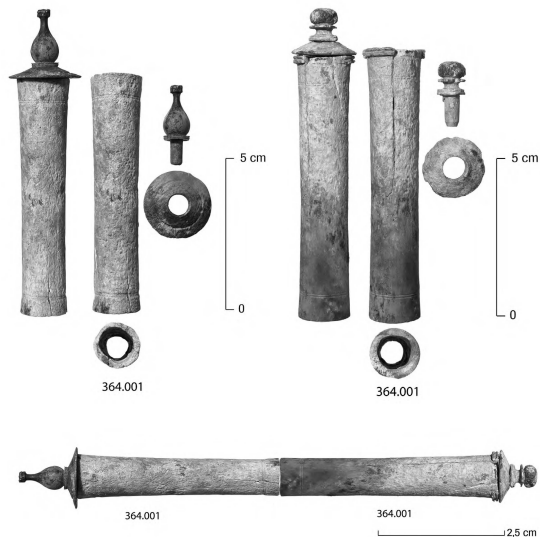
¹² Meyer 2009, 575. n. 30.

¹³ A lelőhelyek: Hollandia: Bommel, Cuijk, Heel, Huissen, Nijmegen, Schagen, Valkenburg, Wijchen, Zaltbommel; Belgium: Tongeren, Erembodegen; Nagy-Britannia: Broughton, Caerleon, Colchester, London, Winchester; Németország: Heidelberg, Köln, Neuss, Rottweil, Stettfeld, lásd Greep-Rijkelijhuizen 2019.

tányér alakú gyűrűből és az ezekhez illeszkedő körte alakú „csúcsdíszből” állt. A hollandiai Huissenből 2017-ben publikáltak egy gyakorlatilag teljesen azonos tárgyat, amely egy Kr. u. 125–250 között elhunyt nő sírjából került elő szintén másodlagosan egy tükörrel együtt, amelyre a SVRA nevet írták (4. kép).¹⁴

3. kép: Umbilicus Kölnből
(forrás: Fremersdorf 1940, 330. Abb. 13)

4. kép: Umbilicus Huissenből
(forrás: Greep–Rijkelijkhuizen 2019, 222. Fig. 2)

Az ugyancsak hollandiai Bemmelen két (vagy esetleg négy) hasonló, teljesen ép csontfaragványra bukkantak *in situ*, amelyeket egyelőre még nem publikáltak. Izgalmas az a heidelbergi római temető, amelyben 1000 hamvasztásos temetkezést találtak a régészek Kr. u. 80–190 közötti időből. Ezek közül 49 sírból került elő a henger + gyűrű + csúcsdíz hármából legalább kettő, és további 40 sírból egy-egy darab. Ahol meg lehetett állapítani, a sírok nőké voltak, mégpedig minden életkorból.¹⁵ A németországi Stettfeld temetőjében összesen 30 sírból kerültek elő hasonló alkatrészek, kettőből pedig a teljes összeállítás. Ahol azt meg lehetett állapítani, a mellékletek női sírokhoz tartoztak.¹⁶ A 2–3 cm átmérőjű hengerek hossza 9,5–12 cm, a csúcsdíszeké 2,0–2,5 cm, a hengerekben található lyukak – amelyekbe a csúcsdíszeket illesztették – 4–6 mm átmérőjűek. Mivel a Kölnben előkerült tárgyat Fritz Fremersdorf valamiféle bútoralkatrésznek (zsanérnak) határozta meg, ezt az interpretációt sokan átvették.¹⁷ A Valkenburgban előkerült hengereket Maaike Verhagen fonóeszközként, vagyis guzsalyként azonosította,¹⁸ csakhogy a

¹⁴ Rijkelijkhuizen 2017.

¹⁵ Hensen 2009. passim

¹⁶ Schallmayer 1996, 273; Mikler 1997, 63.

¹⁷ Ezt a feltételezést részletesen cáfolja Greep–Rijkelijkhuizen 2019, 230–231.

¹⁸ Verhagen 1993, 345.

vindolandai, magdalensbergi és aquincumi sírokban, továbbá a Britanniában és a Rajnamenti tartományokban előkerült guzsalyok egészen másképp néznek ki.¹⁹ Elsőként Nina Crummy vetette fel, hogy az angliai Broughton Kr. u. 2. századi temetőjében talált hasonló eszközök tulajdonképpen tekercstartók.²⁰ Plinius leveleiből vett irodalmi utalások alapján Naphtali Lewis amellelt érvelt, hogy a papirusztekercsek átlagos magassága 11–24 cm között váltakozott,²¹ ami pontosan megfelel a sírmellékletekben talált hengereknek, amelyeket egymáshoz illesztve 19,7–23,0 cm hosszúságot kapunk. Martialis arra is utalt, hogy a vén zsigori Titullus „halotti máglyája tömve van papirusszal” (*fartus papyro dum tibi torus, Epigr. VIII. 44*).²² De mit is jelentenek ezek a papirusztekercsek a sírokban? Hella Eckardt már utalt arra, hogy a női sírmellékletekben előforduló íróeszközök professzionális női *scribákra* utalhatnak.²³ Stephen Greep és Marloes Rijkelijkhuizen szerint a tekercsek volt rabszolgák szabadságlevelei lehettek.²⁴ Az északi tartományokban sírmellékletként előkerült csonthengerek azonosítását kétségtelenné teszi, hogy a herculaneumi tekercsek között megtalált *umbilicusok* szintén 2–3 cm átmérőjű és 12–25 cm hosszúságú hengerek voltak.²⁵ Ugyanakkor a halottak mellé temetett papirusztekercsek funkciójáról korai lenne még nyilatkozni, viszont jogosan vetődik fel a kérdés, hogy van-e ezeknek közülük a síremlékeken látható tekercsábrázolásokhoz.²⁶

Visszatérve a tekercsek olvasásához, eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy az *umbilicus* az olvasás megkönnyítésére szolgált, hiszen az egyik kézben tartott hengeres nyélről könnyebb volt a másik kézzel letekerni (vagyis inkább csak lehúzni) a tekercset, és a nyél a visszatekercselést is nagyban megkönnyítette.²⁷ Ugyanakkor egyelőre nincs válasz arra a kérdésre, hogy miért fordul elő oly ritkán az *umbilicus* a sírábrázolásokon, és miért került elő viszonylag kevés a herculaneumi és egyiptomi papiruszok között, valamint az északi tartományok sírmellékleteiben. A rómaiak azonban nem csak ilyen módon segítettek a papirusztekercs-olvasás nehézségein. Először 1873-ban Pompeiiben (regio I, insula 2) fedeztek fel egy fából készült olvasókeretet (book winders), amelyhez két elefántcsontból faragott, mitológiai jelenetekkel díszített lap tartozott. Teljesen hasonló lapokat találtak egy *cistában* (Fitzwilliam Museum, Cambridge, GR 25-1980), egyéb eszközök

¹⁹ cf. Wild 1970.

²⁰ Crummy 2014, 185.

²¹ Lewis 1974, 56.

²² Ugyanakkor Lewis szerint a halotti máglyán nem iratokat égettek el, hanem feleslegessé vált vagy gyengébb minőségű papiruszokat, ezek ugyanis sajátos illatot árasztottak (Lewis 1974, 96).

²³ Eckardt 2018, 44.

²⁴ Greep–Rijkelijkhuizen 2019, 232.

²⁵ Capasso 1990, 28.

²⁶ Eddigi kutatásaink szerint a pannoniai síremlékek mintegy 8%-án találunk tekercsábrázolást.

²⁷ Wood 2001, 27–28. – Capasso hosszasan kifejti, hogy teljes tévedés azt hinni, hogy a tekercs mindkét szélét (vagyis a *prótokollont* és az *eszkhatokollont* is) egy-egy hengeres nyélhez rögzítették. Ez a szokás csak a zsidók tóratekercei esetében figyelhető meg, ahol egyrészt a hetente rendszeres zsinagógai felolvasás, másrészt a tekercsek nagy mérete tette ezt szükségessé (Capasso 1990, 10–11).

társaságában: fésűk, tükrök, *pyxisek* mellett két írotábla, tolltartó, dobozok, egy elefántcsont nyelű kés, és két lap került elő, utóbbi olyan volt, mint a Pompeiiben talált, kivéve, hogy nem volt rajta díszítés (5. kép).²⁸ A 12 x 8 x 0,6 cm-es lapokon kerek és négyszögletes lyukak voltak (mindegyik oldalon 6 darab), amelybe részint „dugókat”, részint pálcikákat dugtak bele. A kutatók ezt olyan könyvolvasó állványként azonosították, amely lehetővé tette, hogy a kigöngyölt tekercset belefűzzék, ezáltal megkönnyítsék annak olvasását. Ha az eszközt az asztra helyezték, az olvasónak mindkét keze felszabadult, ami lehetővé tette például a másolás munkáját (6. kép). A Pompeiiben talált két lap eredetéről nincs közelebbi információ, de nem lehetetlen, hogy köze van az I.ii.24. jelű házhoz, amelyet „Officina libraria di Acilius Cedrus” néven tartanak számon.²⁹ Ezekbe a könyvolvasó-keretekbe maximum 30 cm magas papirusztekercset tudtak befűzni, és az írott *columna* szélessége – erre a táblácskák méretéből lehet következtetni – maximum 12–13 cm lehetett. Az Egyiptomban előkerült papiruszokon a legszélesebb írott *columna* 9 cm.³⁰ Wood legalább kilenc hasonló eszközt regisztrált a Római Birodalom egykori területéről: Ostiából, Etruriából, Galliából (Nîmes, St. Gilles) és Daciából.³¹

5. kép: Olvasókeret
Fitzwilliam Museum, Cambridge (Inv. GR.25a-k.1980)
(forrás: fitzmuseum.cam.ac.uk, fotó: Amy Jugg)

²⁸ Itt érdemes megjegyezni, hogy a tárgyakból következően ez is női sír lehetett: Wood 2001, 27.

²⁹ A ház falain talált graffitin *librariiként* mutatkoznak be a lakók: Acilius Cedrus, L. Aelius Cydinus, Appuleius Adiutor, P. Instuleius Nedymus és C. Nonius Lorica (Della Corte 1954, 229–230, nos. 557–561).

³⁰ Johnson 1994, 425 táblázata szerint a prózai szövegek kolumnáinak szélessége 4,5–6,5 cm között változott, de nem volt szélesebb mint 9 cm.

³¹ Nîmesben az egyik egy női sír mellékletként került elő (Wood 2001, 31). A cikk nem sorolja fel valamennyi terület bibliográfiai adatait.

6. kép: A pompeii olvasókeret rekonstrukciója (forrás: Wood 2001, 27. Fig. 8)

7. kép: A pompeii olvasókeret egyik elefántcsont lapja
Museo Archeologico Nazionale di Napoli, 109903 B (forrás: wikimedia.org)

Rövidítések

Lupa Harl, Friederike – Harl, Ortoif: lupa.at (*Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern*)

Bibliográfia

- Balty, Jean-Charles 2016. Le volumen ou «Schriftrolle» des stèles et cippes militaires dans l'Empire romain: à propos des inscriptions apaméennes de la legio II Part-hica. *Syria. Archéologie, art et histoire* 93: 83–96. (<https://doi.org/10.4000/syria.4698>)
- Besslich, Siegfried 1973. Die “Hörner” des Buches. Zur Bedeutung von cornua im antiken Buchwesen. *Gutenberg-Jahrbuch* 48: 44–50.
- Birt, Theodor 1907. *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*. Leipzig: Teubner.
- Capasso, Mario 1990. Ὀμφαλός / umbilicus: dalla Grecia a Roma. Contributo alla storia del libro antico. *Rudiae* 2: 7–29. = *Volumen. Aspetti della tipologia del rotolo librario antico* (Cultura: Collana di Studi Dall'Antico al Moderno, 3). Napoli: Procaccini, 1995, 73–98.
- Crummy, Nina 2014. Small Finds sections. In: Rob Atkins – Elizabeth Popescu – Gareth Rees – Dan Stansbie (eds.): *Broughton, Milton Keynes, Buckinghamshire: The Evolution of a South Midlands Landscape* (Oxford Archaeology Monograph, 22). Cambridge: Oxford Archaeology East, 180–186.
- De Falco, Vittorio 1928. Nuove osservazioni sul cilindretto nei papiri ercolanesi. *Rivista indo-greco-italica di filologia, lingua, antichità* 12: 228–231.
- Della Corte, Matteo 1954. *Case ed abitanti di Pompei*. 2nd ed. Roma: Presso l'autore.
- Eckardt, Hella 2018. *Writing and Power in the Roman World. Literacies and Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. (<https://doi.org/10.1017/9781108284172>)
- Fremersdorf, Fritz 1940. Römische Scharnierbänder aus Bein. In: *Hoffillerov zbornik: naučni radovi posvećeni Viktoru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova života 19. veljače 1937, Godine* (Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva, 18–21). Zagreb: Zaklade Tiskare Narodnih Novina, 321–337.
- Gavrilov, Aleksandr Konstantinovich 1997. Techniques of reading in classical antiquity. *Classical Quarterly* 47: 56–73. (<https://doi.org/10.1093/cq/47.1.56>)
- Greep, Stephen – Rijkelijkhuisen, Marloes 2019. Bone Cylinders, Discs and Terminals – Scroll Holders from Roman Funerary Deposits? *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granad* 29: 219–235. (<https://doi.org/10.30827/cpag.v29io.9774>)

- Grüll Tibor – Szabó Ernő 2022. Az „arany köldöktől” az olvasóállványig – A papirusztekercs-olvasás kultúrája. In: Gresz Ágnes (szerk.): *Liber Amicorum: Studia Maria Fekete Dedicata* (Specimina Nova, Suppl. 13). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – Régészet Tanszék, 41–51.
- Hensen, Andreas 2009. *Das römische Brand- und Körpergräberfeld von Heidelberg I.* (Forschungen und Berichte zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 108). Stuttgart: Theiss.
- Johnson, William Allen 1994. Is Oratory Written on Narrower Columns? A Papyrological Rule of Thumb Reviewed. In: Adam Bülow-Jacobsen (ed.): *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists: Copenhagen, 23-29 August, 1992*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 423–427.
- Johnson, William Allen 2010. *Readers and Reading Culture in the High Roman Empire: A Study of Elite*. Oxford: Oxford University Press. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195176407.001.0001>)
- Lewis, Napthali 1974. *Papyrus in Classical Antiquity*. Oxford: Clarendon Press.
- Maltomini, Franco 1998. Il rotolo di Amore (con doppio umbilicus e cornua pomiformi). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 123: 297–300.
- Metzger, Bruce Manning 1968. When did scribes begin to use writing desks? In: *Historical and Literary Studies: Pagan, Jewish and Christian* (New Testament Tools, Studies and Documents, 8). Leiden: Brill, 133–137. (https://doi.org/10.1163/9789004379268_013)
- Meyer, Elizabeth A. 2009. Writing paraphernalia, tablets, and muses in Campanian wall painting. *American Journal of Archaeology* 113: 569–597. (<https://doi.org/10.3764/aja.113.4.569>)
- Mikler, Hubertus 1997. *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz* (Monographien Instrumentum, 1). Montagnac: Éditions Monique Mergoïl.
- Parássoglou, George M. 1979. Δεξιά χεῖρ καὶ γόνα. Some thoughts on the postures of the ancient Greeks and Romans when writing on papyrus rolls. *Scrittura e Civiltà* 3: 5–21.
- Parássoglou, George M. 1985. A roll upon his knees. *Yale Classical Studies* 28: 273–275.
- Reichmann, Felix 1938. The Book Trade at the Time of the Roman Empire. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy* 8(1): 40–76. (<https://doi.org/10.1086/614173>)
- Richter, Thomas 2003. *Der Zweifingergestus in der römischen Kunst* (Frankfurter Archäologische Schriften, 2). Möhnesee: Bibliopolis.
- Rijkelijkhuisen, Marloes 2017. Artefacten van bot en gewei. In: Lourens van der Feijst et al. (eds.): *De grafkamer van Huissen. Opgravingen in het kader van de aanleg van nieuwbouwlocatie Loovelden* (ADC Monografie 23). Amersfoort: ADC Archeoprojecten, Appendix 3.

- Schallmayer, Egon 1996. Die Verarbeitung von Knochen in römischer Zeit. In: Mostefa Kokabi – Björn Schlenker – Joachim Wahl (Hrsg.): *“Knochenarbeit”: Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit* (Saalburg-Schriften 4). Bad Homburg: Saalburg-Museum, 71–82.
- Sharpe, John Lawrence 1980. The Posture of the Ancient Scribe. In: Hugh Anderson – John Lawrence Sharpe (eds.): *The Gentile Bias and other essays* (Supplements to *Novum Testamentum*, 54). Leiden: Brill, 173–182. (https://doi.org/10.1163/9789004266650_014)
- Svenbro, Jesper 1993. *Phrasikleia. An Anthropology of Reading in Ancient Greece. Myths and poetics*. Ithaca: Cornell University Press. (<https://doi.org/10.7591/9781501717680>)
- Verhagen, Maaïke 1993. Bone and antler artefacts. In: Robert M. van Dierendonck – Daan P. Hallewas – Karen Waugh (eds.): *The Valkenburg Excavations 1985-1988. Introduction and Detail Studies* (Nederlandse Oudheden, 15:1). Amersfoort: ROB.
- Wild, John Peter 1970. *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, Susan 2001. Literacy and Luxury in the Early Empire: A Papyrus-Roll Winder from Pompeii. *Memoirs of the American Academy in Rome* 46: 23–40. (<https://doi.org/10.2307/4238779>)